

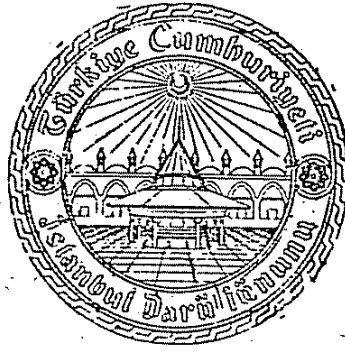
Beşinci sene

(On dokuzuncu Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHÎ, İCTİMAÎ, DİNÎ, FELSEFÎ

MART - 1931

İSTANBUL
CUMHURİYET MATBAASI
1931

Kitbul - Mu'teber

[Üst taraftı bundan evelki numaralardadır]

küre arasında da vardır. Demekki: Seri hareket eden küre; gerek batı hareket eden küreye ve gerek mutavassıt hareket eden küreye mesafede muhaliftir.

Bu seri surette hareket eden küre' mutavassıta bir noktada -mesafe-muhalefet ettiği halde batı hareket eden küreye bu noktanın gayrında -mebde ve münteha- iştirak etmiştir ki bu nokta: Mesafe, sürat, betaat, mahrek, müteharrik ve hareket değildir. (Çünkü bunların hepsi yekdiğerinden ayrı olarak kabul ve farzedilmişlerdi). Belki; mebde ve müntehadır ki seri ve batı hareket; bunun tamamında yekdiğerile iştirak etmiş oldukları gibi bu üç hareketten üçü yekdiğerile bunun tamamında değil; bir kıt'-asında iştirak etmişlerdir. (Seri ve mutavassıt ve batı küreler hareketin ilk devresinde yekdiğerile iştirak etmişlerdi).

İşte bu iştiraklerin mecmuu müddet ve zamanı vücude getirir ki biz bunu zihnimize mülâhaza ve takdir ederiz.

Zamanın vücudunun yalnız zihinde bulunduğunu söyleyenlere karşı denilir ki: Eğer zaman; sırf zihni olmuş olsaydı vücude tari olan hükümlerden arı olması lâzımgelirdi. Zihin bunun vücudunu ve vücudunun bi'layetinden nihayetine kadar tahdit ve takdirini bilir ve binaenaleyh umumiyetle takdir ve tahdit edilebilen mevcutlarda olduğu gibi bunun da cüzünün küllüne müsavi olmadığı hakkında hüküm verebilir. Meselâ: Yukarıda seri surette hareket eylediğini farzetdiğimiz kürenin aynile mefruz müddet zarfında aynı süratle iki devreden fazla veya eksik devritmesini kabul edecek bir kimse yoktur. Demekki: Muayyen bir mesafede mevcut bir müteharrikin hareketi zihnen melhuz ve makul olan bir müddete cüzü cüzüne ve küllü küllüne mukabil gelmek üzere kat'i bir surette intibak etmiştir; hareket ile müddet arasında tam bir mutabakat vardır. Binaenaleyh böyle mevcuttan infikâk edemiyen ve mevcut ile tekaddür ve teceddüt eden ve mazi ve müstakbelde mahdut bir müsaveka ile mevcuda müsavik ve muadil olan zamanı mevcut addetmemek nasıl mümkün olur? !.

İnsan; zaman ve müddet mefhumunu hareket vasıtasile zihnen teemmül ve mülâhaza ettikten sonra zihninde yukarda söylediğimiz üç küreden birinin sükûnunu farzedecek olsa müddetin ne farzan ve ne vücuden tenakus etmediğini ve bu müddetin; hareketin biri refolunduktan sonra mü-

tebaki iki hareketle de üç hareketle olduğu gibi ayniyetini tamamen muhafaza ettiğini görür ve bu hususta üç hareketle bir hareketinde farkı olmadığına ve hatta hareketlerin hepsile bir hareket arasında bir fark olmayacağına hükmedilebilir.

Görülüyor ki: Bu müddet ve zaman; bütün müteharrik cisimlerin hareketleriyle beraber vücutta istimrar ettiği gibi istenilen müteharriklerin hareketleri refolunarak sükûna müncer olmalarile beraber de vücutta müstemir olmaktadır. Bununla beraber; bütün müteharriklerin sükûna inkılap etmeleri ve bilâkis bütün sakinlerin harekete geçmeleri takdirinde dahi zaman mefhumunun ne vücutta ve ne aklımızda bir tegayyüre uğramadığını teakkul ederiz. Meselâ: Yukarda söylediğimiz kürelerden batı surette hareket eden küre; seri surette hareket eden kürenin harekete geçtiği anda tavakkufia bunun sükûnuna kadar durduktan sonra yine harekete başlayacak olursa bu iki kürenin münavebe ile hareket ve sükûnları müddette iştirak etmiş olmakla beraber müddet ve zamanda bir tegayyür vukua gelmemiştir. Zaman; hareket ve sükûndan dolayı bir tegayyüre uğramadığı gibi batı kürenin tevakkufile tekrar hareketi arasında seri kürenin sürati derecesinde diğer bir müteharrikin bu seri kürenin katetmiş olduğu mesafeden daha uzun veya daha kısa bir mesafeyi katedebilmesi mümkün olmadığından bu suretle bir veya muhtelif hareketler ve mahdut ve muayyen sürat ve mesafeler ile kat'i surette tahdit ve takdir edilmesi kabil olan müddet; her müteharrikin hareketi veya her sakinin sükûnile makul ve mevcut olmuş olur, ve aynı zamanda her müteharrikin hareketi ve her sakinin sükûnu bu müddette vaki olur. Ve hareketlerin vücutları müddet ve zamana müteallik olup müddet ve zamanın vücudu ne hareket ve ne sükûna müteallik değildir. Binaenaleyh zaman makul ve mefhumu; vücut ve makuliyet itibarile hareketlerin ve sükûnların hepsine tekaddüm eder. Bunlardan bir şeyin ref'ile zamanda bir noksan husule gelmez; zaman vücutta istimrarını muhafaza eder. Fakat; zamansız ne hareketler ve ne sükûnlar müstemir olamazlar. Zaman mefhumu adeta vücut mefhumuyla tevem gibidir. Zihin; vücudu nasıl düşünürse zamanı da öyle düşünür. Zihin vücudu mahsûs eşyadan olarak tasavvur etmez; belki zihin ilk defa kendi kendisine geldiği zaman; kendikendisine teallûk eden şuurile beraber mahsûs olan ve olmayan eşyayı muhit olmak üzere vücudu akli bir mana olarak tasavvur eder. Ve aynı zamanda; his sahiplerinin hislerinin bir an için tamamen kalkmış olması farzolunsa bile yine mevcutların vücutlarından bir şeyin zail olacağını kabul etmez. Zihin eşyaya teallûk eden şuurundan evvel kendi kendisine teallûk eden şuuriyle beraber vücudu tasavvur etmiş olduğu gibi zamanı dahi böyle her şeyden evvel tasavvur eder.

Bu mebhase şunu da ilâve edelim ki: Zamanın tarifinde: "hareketin miktarı,, -Aristo böyle söylerdi- denileceğine: "vücudun miktarı,, denilmelidir. Çünkü: Zaman ile yalnız hareket değil; sükûn dahi takdir edilmektedir. Ve hareket ile beraber sükûn da vücuda dahildir.

Burayı izah edelim: Cisimlerin miktarları vardır. Her hangi bir cismin kendisinden küçük olan diğer bir cisme nazaran büyüklüğü kemmiyetle değil belki; cisminin ziyadeliğiyle tehakkuk eder. Kemmiyet küçük cismin noksanına kıyasen bu büyük cismin miktarının ziyadeliğinden makul olan manadır.

Kemmiyet büyüğün küçüğe nisbeti gibi muttasıl kemmiyetlerde olsun veya çoğun aza nisbeti gibi munfasıl kemmiyetlerde olsun nisbetleri bilmekten ibarettir. Kemmiyet; zihnen muteberdir. Muttasıl kemlere nazaran vücutta büyük bir şeyin büyüklüğü değil; büyük olan cismi vardır. Nitekim: munfasıl kemlerin vücutlarını adetler değil; madutlar teşkil ederler. Adetler zihni ve akli oldukları gibi büyük cisimlerin büyüklükleri dahi akli ve zihnidir.

Cisimlerin çokluk ve azlıkları veya büyüklük ve küçüklükleri zihni nisbetlerle değil; madut ve mevcut olan şeylerin yekdiğerlerine nazaran hariçte çok veya az olmaları veya yekdiğerlerine nazaran büyük veya küçük olmalarıyla kaim olduğu gibi zaman dahi vücuda âriz olmuş olan büyüklük ve küçüklük veya azlık ve çokluk gibi arazlar kabilinden olmak üzere değil; belki vücudun miktarıyla takdir edilen ve vücutça çok olan cismin vücutça az olan cisme nisbetinden teakkul olunan zihni bir itibardır. İnsanlar lisanlarında yekdiğerlerine karşı ömürlerinin uzamasını ve vücutlarının daim olmasını isterler ki bu uzunluk veya daimilik suretile olan ziyadelik mücerret bir miktar olmadığından ziyadeliği kabul eden bir cisimle kaim olması zarurî olduğundan bir kimse diğer bir kimseye (ömrün uzun olsun) diyecek olursa o kimsenin ömrünün ve zamanının uzun olmasını değil; vücudu-uzamasını, daimî olmasını istemiş olur. Çünkü: zaman vücudun miktarına tâbi olup mevcudun müstemir olan vücuduna zarf olur, yoksa kâr bir arazi değildir. Kendisinin mütemadi bir istimrarı olmakla beraber ne uzalır, ve ne kısılır. Şu kadar var ki: mevcudun vücudu müstemir olan zamanla beraber az veya çok istimrar eylemiş olur. Binaenaleyh uzun olması istenilen ömür ve zaman ile zamanın uzun olması değil; vücudun uzun olması istenilmiş olmakla zaman vücut ile takdir edilmiş olur. Ve bundan dolayı yukarda söylediğimiz gibi zamanı vücut ile takdir etmek hareket ile takdir etmekten evlâ bulunur.

Zaman hakkında kendimizde bulduğumuz tahkik kudreti bundan ibarettir. En son sarfettiğimiz cehdimizle bu gayeye vâsıl olduk.

Yukarki ifadelerimizden anlaşıldı ki: Zamanın mücerret bir vücudu ve kendi kendisine kaim olabilecek bir hüviyeti olmadığından bunun hudusuna kail olan bir kimse vücudun hudusuna kail olmuş olur. Ve vücudun müsavik ve müterafiki olan zamanın vücuttan evvel bulunduğunu söyleyemez. Çünkü: zaman; vücutla müterafik bulunacağından bunun irtifai için vücudun irtifai lâzımdır. Vücut ise mevcut olmayacağı gibi münadim dahi olmaz. Vücut; ne mevcut olur ve ne madum olur. Adem ile vücuda değil; mevcuda hükmolunabilir. Vücut münadim olamayınca mütesavik ve müterafiki olan zaman da münadim olmaz. Ve vücut münadim olmayacağı gibi mevcut dahi olmayacağından zaman dahi mevcut sıfatıyla tavsif edilemez. Mevcutlarda; mevcutlardan ziyade vücut bize kendisini göstermekte olduğu gibi zaman dahi kendisiyle beraber bulunan şeylerin hepsinden ziyade bize kendisini sezdirmektedir. Zamanı; gerek basit ve nâkıs olan ilk marifetimize ve gerek nazar ve temmülden sonraki tâm ve kâmil olan ikinci marifetimize nazaran aklen vücut gibi herşeyden akdem buluruz. Ve zihnimiz; zamanı; aklen kabul ve tasavvur edeceği her bir zamanı mebdeden evvel tasavvur edemeyeceği gibi -çünkü zaman; mazi ve atıye ayrılmayacağından mebdei zamandan evvel bir zamanı mazi olamaz- zamanı; kendisinden evvel zaman olmıyan bir mebde olmak üzere de teakkul edemez. Çünkü: her hangi mefruz bir mebdeden evvel veya müntehadan sonra ne aklen ve ne naklen zamanın zihnimizden irtifai mümkün değildir. Ve aynı zamanda zihinlerimizin; ister Hâlikin vücudu olsun; ister mahlûkun vücudu olsun müddet ve zamana mukarin olmayan bir vücut tasavvur eylemesi kabîl değildir.

Hâlikın vücudunu zamandan tecrit edenler; zamanı; "hareketin miktarı,, olarak kabul edenlerdir ki Hâlik hareket etmediğinden kendisini zamandan tecrit etmeye mecbur olmuşlardır. Bunlar Hâlikı zamanda değil, (dehir) ve (sermed) de olarak kabul ederler ve hatta (dehir) ve (sermed) in Hâlikın vücudundan ibaret olduğunu söylerler. Bunlara (dehir) ve (sermed) in ne olduğu sorulacak olursa hareketten ari olan daimî baka olduğunu söyleyeceklerdir ki bu da zaman ve müddet mefhumile aynı manada olduğundan kendilerinin yalnız lâfızda ayrılarak zaman kelimesi yerinde (dehir) ve (sermed) kelimelerini kullanmış ve manaca bir ayrılık göstermemiş oldukları meydana çıkar.

IX

HUDUS ve KIDEM BAHSİNİ İTMAM

Bu mesele hakkında buraya kadar söylemiş olduğumuz sözlerden an-

laşıldığı veçhile akli nazarların ilk görüşleri ile bakılacak olur ise her mahlûkun muhdes olduğu ve muhdes olmıyanların mahlûk olmadıkları ve muhdesin ademle mesbuk manasına geldiği görülür. Halbuki: biraz dikkat edilecek olursa görülür ki mahlûk; vücudu ademle mesbuk olan değil; belki mahlûk; kendisine illet ve fâilinin takaddümü zamanî olmasa da; illet ve fâilile beraber vücuda dahil olsa da; her hangi bir malûl ve meful demektir. Zamanen ademle mesbuk olmamasından dolayı bunun malûl ve meful olmaması lâzımgelmez. Zamanın fâil ile meful; illet ile malûl arasına girmesi illiyet ile malûliyetin; fâiliyet ile mefuliyetin şartı değildir. Ve zamanın zaman ile mesbuk olmıyan zamanî bir mebde'i tasavvur olunamaz. Ve aynı zamanda zamanın kabli olmayan bir kabli ve ba'di bulunmayan bir bu'di de yoktur.

Hudusçular - derler ki : Hâlik; âlemi sonradan yaratmıştır. Ve fiiline sonradan başlamıştır. Hâlik değilken bilâhare Hâlik ve fail değilken bilâhare fâil olmuştur. Yaradılmışların yaradılmalarından evvel hiç bir şey in Hâlik ve fâili değildi; kendisi; kendisinden başka bir mevcut bulunmadığı halde; sonu âlemin yaradılmasının bidayeti olan ve iptida itibarile mütenahi olmıyan bir müddette tek başına kalmıştı ki bu müddetin zamanı teşkil edeceği şüphesizdir.

Kıdemciler - bunlara şöyle söylerler: Zaman, müddet, dehir ve sermed gibi muhtelif kelimelerle ifade etmekte olduğunuz manayı mahlûk olarak kabul edecek olursanız Hâlikın buna tekaddümünün zamanî olması takdirinde bu manaya yani zamana zaman tekaddüm etmiş olur. Hâlikın; mahlûk olan bu manaya zamanen tekaddüm etmemiş olması takdirinde dahi; fâili kendisine zamanen tekaddüm etmemiş olan bir meful ve mahlûk bulunduğunu görürsünüz ki bütün mahlûkata dahi fâilinin böyle zaman itibarile tekaddüm etmemiş olduğunu kabule bir mani kalmamış olur, bunu kabul ettiğiniz takdirde cevad olan fâili cudundan ve icadından tatil etmiş olmak itikadını üzerinizden atmış olursunuz.

Hudusçular- hudusçuların nazar erbabından olanları derler ki: Biz, sayısı ve müddeti mütenahi olmıyan şeyin vücuduna kail değiliz. Hâlikın zamanî bir bidayeti olmıyacak olursa lâyetenahanın mevcut olduğuna ve vücuda dahil bulunduğuna kail olmuş oluruz. Ve bidayeti itibarile lâyetenahanın bulunduğuna kail olacak olursak -ki bu da muhaldır- lâyetenahayı yekdiğerlerinden daha çok müteaddit zıflara ayırabiliriz ki bu takdirde lâyetenahadan daha çok bir şey bulunmuş ve tasavvur edilmiş olur. Halbuki lâyetenahaden daha çok bir şeyin tasavvuru mümkün değildir. Meselâ: Kıdem cihetile namütenahi olan günlerin yine namütenahi

olan aylar ve ayların seneler zıfları olmuş ve namütenahiden daha çok bir şey tasavvur edilmiş olur.

Kıdemciler - Hudusçuların bu sözler'nin vehimden tevellüt ettiğini söyler ve derler ki: Lâyetenahayı lâyetenaha olduğu halde ne vücut ve ne zihin hasru ihata edemez. Ve lâyetenahayı tasavvur eden bir kimse bunu ancak ismile ve selbî manasile tasavvur edebilir. Namütenahiye namütenahi olan adedinin âhadiyle ve mâdudatıyla tasavvur mümkün değildir. Zihin ve vücudun namütenahiye bu halde tasavvuru namütenahinin nihayeti olmasını icap eder ki bu da namütenahi manasının hilâfıdır. (1).

Kıdemciler; namütenahinin vücuda girmesini hep birden değil; bir şeyden evvel diğer bir şeyin vücuda girmesisuretile -her bir haddin fevkinde diğer bir had bulunmak üzere- kabul etmektedirler. Ve bunlarca namütenahiye icabî bir tasavvurla madut ve mahsurları hasr ve tadat itibarile tasavvur mümkün değilse de nihayet ve gayeti olduğunu selp ile zihnin namütenahiye tasavvuru mümteni değildir. Tasavvuru mümteni olmayınca bu suretle namütenahinin vücudu dahi mümteni olmamış olur.

Hâlikiyet ve mahlûkiyet tasavvuru ile olan hudus itikadı zihinlere yakın gelmekle bu itikada kail olanlar ekseriyeti teşkil ettiler. Bu itikada havastan bazı muteber kimseler dahi şehadet etmiş olduklarından kabule şayan görülerek mukabilindeki fikir taraftarlarına karşı muhâsım vaziyet aldılar ve yekdiğerlerini teşni ile bunlar kıdemcilere (Dehriye - دهریه) ismini verdiler ki halk; bundan kıdemcilerin mebd'e'i, evveli; Hâlikî inkâr etmekte oldukları manasını çıkarıyorlardı.

Kıdemciler de bunlara; bidayet itibarile namütenahi olan bir müddette Hâlikî cudü icadından tatil etmekte olmalarından dolayı (Muattıla - معاطلة) namını veriyorlardı.

Kıdemciler - Hudusçulara şunu da soruyorlar ve atideki suretle aralarında bir münazara cereyan ediyor:

K. - Allah; âlemi yaratmaya başlamış olduğunu söylediğiniz günden bir gün evvel yaratmaya başlamaya kâdir olmadığı takdirde kudreti mahdud olmak lâzımgelir. Bir gün evvel yaratmaya başlamaya kâdir olduğu takdirde de kendisinin bir gün evvel yaratmaya başlamamasının sebebi ne olabilir?

H. — Çünkü; Hâlikın iradesi âlemi yaratmaya, ancak âlemi yarattığı günde teallûk etti.

[1] Hudusçuların âlemin hudusunu isbat için irat etmiş oldukları bu delilleri kelâm kitaplarındaki (Bürhanı tatbiki - برهان تطبیقی) ve (Bürhanı süllemi - برهان سلی) nin aslı olup buna kıdemcilerin verdikleri cevaplar dahi bu bürhanları cerh için yine kelâm kitaplarında görülmekte olan retlerin esasını e kil etmektedir.

K. - (Kıdemde vakitler; yekdiğerine müşabih ve yekdiğerleriyle mütesavi oldukları halde) irâdenin bir gün evvel ve bir gün sonra olmak üzere tekaddüm ve teahhür etmiyerek yalnız bugüne ihtisas etmiş olmasının sebebi nedir?..

H. - Hâlikın iradesi; bir şeyi kendisinin mislinden ve nazirinden tefrik ve temyiz eden bir sureti aklıyedir. Binaenaleyh; Hâlikın bu iradesi; yaratma gününü; diğér günlerden hiç bir veçhile temyüz etmemiş olduğı halde; yaratmaya tayin ve tahsis eyledi. Nitekim cisimlerin yaradılmaları dahi (feleki âlâ - feleki evvel) de nihayet bulmuştur. (1). Feleki âlâ dan sonra diğér bir cisim yoktur. Feleki âlâdan sonra bir cisim bulunmaması; bu felekin üsttarafında Hâlikın cisim yaratmamış olması nâmütenahinin vücuda dahil olmasının sahih olmamasından naşı olup hâlikın acizinden veya buhlünden dolayı değildir. Nâmütenahinin vücuda dahil olması sahih olmamasından dolayı (feleki âlâ) bir had olup Hâlik bundan itibaren mütenahiye icada başlamış olduğı gibi âlemi yaratmağa da bugünün mebdede olmasını irade etmiştir. Eğer siz bize; Hâlikın mebdede olmasını irade ettiğı günün bir gün veya iki gün evvelki günlerini ne için mebdede olarak irade etmediğini soracak olursanız biz de size (feleki âlâ) dan evvel bir veya iki cisim yaratmamış olmasının sebebini sorarız ve buna nazir olmak üzere kürelerin şarktan garba olan hareketlerinin bilâkis olmamasının sebeplerini dahi sorabiliriz. Bulnara Hâlikın iradesinden başka bir sebep aranılmıyacağı ve başka bir illet bulunamayacağı gibi yaratma gününün tayin ve tahsisine dahi Hâlikın iradesinden başka bir sebep ve illet aranılmaz, ve bulunamaz.

K. — Hâlikın iradesinin bir şeyi o şeyin kendisinin misil ve nazirinden temyiz ve tefrik ettiğini söylüyorsunuz. İrâdenin bu temyizi akıl ve tasavvur dahilinde olması takdirinde; bir şeyin diğér şeyden temyizi yalnız akli ve tasavvurî bir temyiz ile olur ki bu da o şeyin diğér şeyden aklen fasıldır. Halbuki siz fasıl ve temyizi kabul etmiyorsunuz. İrâdenin bir şeyi diğér şeyden temyizi akıl ve tasavvur dahilinde olmayıp vücutta ve ayan- da olacak olursa bundan da bir şeyin kendisinden sonraya kalması lâzımgelir. Çünkü: temyizinin vücutta vaki olması için vücudun temyizden evvel bulunması lâzımdır. Halbuki vücut; delâletile temyizinin vücuttan evvel vaki olduğı ve netice olarak vücut husul bulduğı sabit olmakla temyiz vücutta olacak olursa evvel sonraya kalmış olur. Ve bundan da bir şeyin kendisinden geri kalması lâzımgelir. Şu halde vakitlerin yekdiğerlerinden tefrikine menat - مناعت - olan vücudun evvelce yokluğu kabul edilecek

[1] Eski (Batlamyos) nazariyesine göre bir merkez etrafında yekdiğerlerini içlerine alan kürelerin en sonuncusu olan kürede - felekte - cisimler âlemi nihayet buluyordu.

olursa Hâlikın ilmi kendisindeki mâkul iradesile bir vakti diğer vakitten nasıl temyiz ve tefrik etmiş olabilir?

H. - Eğer Allah ezeldenberi cüdu icadında berdevam kadim bir hâlik ise âlemdeki hâdisler sonradan nasıl bulunuyorlar? Bu hâdiseleri kadim olan Hâlik mı ihdas ediliyor, yoksa başkasını? .. Eğer bu hâdiseleri kadim olan Hâlikın ihdas etmekte olduğunu kabul edecek olursanız kadimin muhdesi halkettiğini ve bunu halka iradesi sonradan teallûk etmiş bulunduğunu kabul eylemiş olursunuz. Eğer hâdislerin; kadimin başkası tarafından ihdas olunmakta olduğunu kabul edecek olursanız bizatihi vâcibülvücudun tevhidinde mübalâgakâr davranmanıza rağmen kendisine başkasını şerik koşmuş olursunuz.

K. — Biz; vâhit, kadim olan Hâlikı evvele başkasını şerik koşmayız. Kadim olsun, hâdis olsun umumiyetle mahlûkların Hâlikı kendisidir. Vücudunda ve mülkünde ve emrinde kendisinin şeriki yoktur.

Munazarayı buraya getirmiş olan iki muhalif zümreden kідeme kail olanlar bu noktada iki mezhebe ayrılmışlardır.

1. — Birinci mezhep sâlikleri; Hâlikın cüd ve atasının devamıyla kadim olan şeyleri vücudu daimîlerle ve hâdis olan şeyleri - irade edip yaratmak ve yaradıp irade etmek suretile - tedric ve teakup tarikiyle yaratmış olduğunu söylemektedirler.

Bunlarca iradesi yaratmasını ve yaratması iradesini icap etmiştir. Meselâ: Baba olan adamı yaratmak irade etmiş ve bunu yaratmıştır. Ve bu babanın vücudu kendi cudundan oğlun vücudunu iktiza etmiş olmakla babanın yaradılmış olması kendisine oğulun yaradılmasını irade ettirmiş ve bu suretle müteakip mevcutlar hakkında müteakip iradelerile cud ve iradesini izhar eylemiştir. Binaberin icadına sebep olmak üzere iradesi ve cüdu atâsı gösterildiği gibi iradesi için de icadı sebep olarak gösterilir. Hâlikın sâbık ve lâhik olan cudundan hâdiseler; yekdiğerlerinin vücutlarını iktiza etmişlerdir. Bunlara; yekdiğerlerini velyü takip eden hâdiseler hakkındaki mütevali iradelerin Hâlikta nasıl teceddüt ettiği ve iradelerin bu teceddütlerle kendisinde olmayan bir hâlin kendisinde sonradan nasıl vukubulduğu ve bu keyfiyete mahsus olan tabirle Hâlikın nasıl (محل حوادث) olduğu sorulacak olursa şöyle söylerler:

Hâlik; gayrihavâdise yani kadim iradeye nasıl mahal olursa havadise de öyle mahal olur. Kadim iradenin kendisinden kendisine doğmuş olduğu söylenerek hâdis irade ile kadim irade arasında bir fark bulmak da kabil değildir. Çünkü: Hâdis olan iradesi dahi kendisinden kendisine doğmuştur. Kadim iradenin kendisinden kідemde doğmuş olması suretile dahi bu iki irade arasında bir fark mevcut olduğu gösterilemez. Çünkü: Kadim

olan iradesile kadim olan cudu atâsı kendisinde lâhik iradeyi icap etmiş olmakla hâdis iradesi dahi kendisinden kıdemde doğmuş olur ki yekdiğerlerini takip eden iradelerile birbirlerinden sonra gelen halkı ihdas eylemiş ve iradesinin lâhikı muratlarının tevassutuyla iradesinin sabıkının muktazası olmuştur. Şu halde: Hâlikı; lâhik iradenin mahalli olmaktan tenzih etmek icap ederse sabık iradesinin mahalli olmasından dahi kendisinin tenzih edilmesi lâzımgelir.

II. — İkinci mezhep erbabı şöyle söylemektedirler: Yok olduktan sonra tekrar var olan her hangi bir hâdisin hudusu için mutlaka bir sebep vardır ki bu sebep dahi hâdisedir. Hâdislerin böyle temadi eden sebepleri nihayet; daimî hareketle hareket eden müteharriklerdeki; kıdemi hudus ve hudusu kıdem olan harekete kadar yükselirler ki hareketin mana ve mefhumu muttasıl inkıta ve teceddüt olmakla ebedî bir hudus ifade ettiği gibi hâdislerin yekdiğerlerinden evvel ve sonra devam etmeleri munkatı olmamasından dolayı aynı zamanda kıdem dahi ifade etmektedir.

Şu halde: Hareketin kıdemine kail olan bu kimseler hudusun kıdemine ve aynı zamanda kıdemın hudusuna kail olmuş olurlar ki bu suretle hudusu kıdem ve kıdemi hudus ile birleştirmiş olmaları bir tenakuz çukuruna düşmüş ve aynı şey hakkında aynı zamanda müsbet ve menfi iki muhtelif hüküm vermiş değildirlər. Çünkü: tedricen teceddüt ve tehaddüs eden hâdislerin kadim olmadığını ve kadimin bunların ancak mecmuu olduğunu söylemektedirler. Bunlara göre; bir kimsenin nâmütenahi bir cisim tasavvur etmesile beraber bu cisimden ayrı ayrı mütenahi cüz'ler tasavvur etmesi mümkün olduğu gibi hareketten dahi parça parça cüz'ler tasavvur olunabilirki bu cüz'ler hâdis iseler de mutlak surette bu cüz'lerin mecmuu hâdis değildir. Çünkü: (Bu cüz'lerin teşkil eylemiş oldukları kül; cüz'lerin mecmun olup aynı hükme tâbi olsaydı) bu cüz'lerin ayrı ayrı her birinin ref'ile hareket münadim olmadığı gibi mecmu hareketin ref'ile dahi hareket münadim olmamak lâzımgelirdi. Halbuki hareketin cüz'leri birer birer ref'olunacak olursa bu cüz'lerden evvel ve sonra olan cüz'ler; ref'olunan bu cüz'ü telâfi ettiklerinden hareket münadim olmazsa da hareketin hepsi ref'olunacak olursa hareket münadim olur ve bundan sükûn lâzımgelir. Yok olduktan sonra tekrar var olan hâdisin kendi gibi hâdis bir sebebe istinat etmesi hareketteki cüz'lerin yekdiğerlerine istinat etmeleri gibidir ki bir hareket diğər harekete müntehi olduğu gibi hâdislerde dahi sebepler müsebbiplere müntehi olurlar ve hareketlerin cüz'leri yekdiğerlerini icap ettikleri gibi bu hâdis sebepler dahi hâdis müsebbipleri icap ederler. Ve hareketin ba'dî cüz'leri olduğu gibi kabli cüz'leri dahi olduğundan bu kab-

li cüz'ler takip olunacak olursa hareketin kıdemi ve bundan da hudusun kıdemi zâhir olur. Ve sebepler müsebbiplerin teşkil eyledikleri silsile zamanda kablden sonra ba'd tasavvuruna imkân veren harekete müntehi olmayacak olursa bir müsebbebin aynı zamanda namütenahi sebepleri bulunması lâzımgelir ki bu da muhali müstelzimdir. Çünkü: tevali eden sebepler birinci sebebe müntehi olmayacak olurlarsa; birinci sebep teayyün edemezse, birinci sebebi takip eden ikinci sebep ve bunu takip eden üçüncü ve dördüncü ve bu suretle hiç bir sebep teayyün edemeyeceğinden muayyen ve mevcut olan müsebbebin dahi teayyün edememesi ve bundan da mevcudun mevcut olmaması icap edecektir ki bu da muhalin ta kendisidir.

Bizatihi kadim olan Hâlik; kıdemde muttasıl istimrar eden bir hareket icat etti ki hâdislerin istimrar ve ittisalleri bu hareketin istimrarının ittisali ile vuku bulmaktadır. Bizatihi kadim olan ve hareketleri vasıtasile sebebiyetleri hâdis bulunan esbabın tesirleri altında olarak havadisın yekdiğerlerine tekaddüm ve yekdiğerlerinden teahhur ile bu mütemadi istimrarları vücuda getirmektedir. Hâdisleri icap eden sebepler zatlari itibarile kadim iseler de bu sebeplerin teceddüt eden hareketlerinden neş'et eyleyen sebebiyetleri hâdistir. Nitekim güneş: Gece ve gündüz ve yaz ve kış kadim olan zatı ile değil; belki her zaman teceddüt ve inkıza eden tulî ve arzî hareketleriyle (1) icap ve iktiza etmektedir.

Hudusa kail olanlar bunların bu ifadelerini çürütmek için bu uzun uzadıya sözleri bir nevi hile diye tavsifle (Hâlik kadim iradesile; âlemi; ihdas ettiği zamandaihdas etmeyi kıdemde irade etti ve bu kadim iradesile âlemi halk ve icat eyledi) derlerse de yukarıda söylendiği veçhile bunlara kıdemciler şu yolda mukabele etmektedirler:

Âlemin yaradılmasına mebde olan noktanın kadim irade ile kıdemde ve sabıkı ademde teayyün ve tehassus etmesi için bu mebde'in makuliyet iktisap etmiş olması lâzımdır. (Halbuki bunlar; bir şeyin diğer şeyden temeyyüz etmesi demek olan makuliyet kesp etmediği mebde hakkında kıdemde kabul edecek olurlarsa mebde'in kıdemde vukubulmuş olduğunu kabule mecbur olacaklarından makuliyet kesp etmediği halde Allâhın ilminin bu mebde'e teallük ettiğini söylerler.) Çünkü: makuliyet iktisap etmemiş olan bir şeyin ilmen tasavvuru mümkün değildir. Ve bu; makuliyet iktisap etmeyen bir şeyin Allah tarafından malûm olmayışı Allâhınacizinden değil; böyle bir şeyin esasen ilmin teallûku haricinde kalmış olan ve esasen (gayri makdur) bulunan mevat cümlesine dahil bulunmasından münbaistir.

[1] Bu misal eski nazariyeye göredir.

Aynı zamanda kıdemciler; Hâlikta hâdis irade bulunmadığını; bulunamayacağını söyleyen hudusçulara karşı şunları da söylemektedirler:

Kulların düa, tevbe ve istiğfarlarını kabul eylemek ve eyilik edenlere mükâfat ve kötülük edenlere mücazat etmek suretleriyle olan âlemdaki hâdisler Allahın meşîyyet ve iradesile olmadığı takdirde müdafaa etmek istediğiniz şeriatı ihmal etmiş ve taate teşvik eden ve mesaiden meneyleyen nusus ve umumile şer'in emir ve nehilerini iptal eylemiş olursunuz. Eğer; bu zikrolunan hâdislerin hepsinin Allâhın iradesile olduğu tarafınızdan kabul edilecek olursa bu iradenin kadim ve hâdis olması vardır ki bu irade kadim olacak olursa bunun teallûk ettiği muratlar müteaddit ve muhtelif bulunmakla bu iradenin dahi müteaddit olması lâzımgelir. Bir çok muratların bir iradede sâdır olduğunu kabul etmekte bulunduğumuzu zannetmeyoruz.

Bu iradenin kadim olmayıp hâdis olduğunu kabul edecek olursanız kaçtığınız noktaya gelmiş olursunuz.

X

İLLET, MALÛL, ve FÂİL, MEFUL ve MEBDE'

İlletler ve malûller, fâiller ve mefuller hakkındaki fikirlerimiz;in mebbe'i mahsûsattır. Bizdeki illett ve malûl, fâil ve meful fikri mahsûsatı rüyetle başlamıştır. Meselâ: şiddetle yanmakta olan bir ateş yanması mümkün olan bir şeye temas ettiği anda; bir kandilden diğer kandilin ıstıl etmesi gibi onu derhal kendisine mümasil kılmaktadır ki bunlardan yakandan fâil, yakılardan meful fikirleri çıkmıştır. (Bunlardan ikincinin meful olduğunda ve bunun bizzarure bir fâili bulunacağında ihtilâf yoksa da bu fâilin tayininde ihtilâf vuku bulmuştur).

Bir kandilde dahi bu fâil ve meful fikirleri mevcuttur. Kandil ziyanın fâili ve ziya kandilin mefulüdür.

Meşhur olan ıstılaha göre yakan ateşten ibaret olan illete fâil ve bunun malûlüne meful denildiği gibi kandile illet ve ziyasına malûl denilir.

Bundan başka mümtaz feylesoflar arasında mefule de illet itlak edildiği vardır. Bunlar; fâile illet dedikleri gibi fâil olmayana da illet demekte olduklarından bunlarca her fâil illet ise de her illet fâil değildir. Ve meşhur ıstılâhta fâilin fiilinde hareket ve zaman bulunmak şart ise de illetten malûlün vücuda gelmesinde zaman şart değildir. Ve fâilde gerek tabii ve gerek iradî bir kast bulunmak şart ise de illette böyle bir şart yoktur.

Felâsifeden eser yazmış olanların hususî ıstılahlarında yukarıda söylediğimiz veçhile mefule de illet denildiği görülmektedir. Bunlar; fâili bir fiile sevkeden gâi sebebe ve bizzat fâile illet dedükleri gibi meful olan he-yulâ,, madde ve surete dahi illet demektedirler. (1).

Kâinattaki illetler ve malûller, fâiller ve mefuller gözden geçirilecek olursa bunlardan bazılarının devamlarının illet ve fâillerinin devamlarına merbut olduğu; illet ve fâilleri münadim veya zâil olacak olurlarsa bunların da münadim ve zâil oldukları görülür. Meselâ: kandilin sönmesile zıya münadim olduğu gibi kandilin üzeri bir örtü ile örtülerek zıyanın intişarı me-nolunmakla etrafı aydınlatması izale edilmiş olur ki bu cins malûllerin ademlerinin illeti illetlerinin ademidir. Bazı malûller dahi vardır ki bunların devamları illetlerinin devamlarına merbut değildir. Bunlar her ne kadar illetleriyle vücut bulmuşlarsa da illetlerinin inidam ve zevallerinden sonra da kalabilirler. Ateş üzerinde galeyan halinde bulunan su; altındaki ateşin sönmesinden veya bunların yekdiğerinden uzaklaştırılmasından sonra da kaynayarak hareket eder ki bu türlü malûllerin mevzularına nazaran adem-leri veya vücutlarıyla illetleri arasına zaman hulûl eder. Ve bunların adem-lerinin illetleri; kendilerinin üzerlerine zıtlarının vürut ve telâhuk eyle-meleridir.

Illete mebde dahi denilmektedir. Ve aynı zamanda mesafe ve miktar-da ve adetteki başlangıca dâhi mebde denilir. Ve illetlerin hepsi; malûl-lerine vücutden tekaddüm etmekte ve kendilerinden sonra her halde ma-lûllerin vücutlarını icap eylemek hususlarında yekdiğerleriyle müşterektirler.

Gâi illetlerde malûller her ne kadar illetlerden evvel bulunuyorlarsa da; zihinde malûle tekaddümleri olmakla; malûller; ayanda bu illetlere se-bkat ediyorlarsa da ezhanda bu illetler yine malûllere tekaddüm etmek-tedirler.

XI

HARİCİ VÜCUTTAKİ ILLETLER ve MALÜLLER

Ayandaki mevcutlardan kevnü fesada maruz olanların malûl olduk-ları zâhir olduğu gibi bu malûller ve mefullerin illet ve fâillerine delâ-letleri dahi zâhir ve vâzıhtır. Nitekim (tabiiyat) ta her müteharrikin kend-

[1] Meselâ bir kimse üzerine oturulmak için malûm olan tarzlardan bir tarz üzere tahtadan veya demirden bir sandalye imal eder ki san'atkâra illeti fâiliye ve üzerine oturulmaya illeti gâiye ve tarza illeti suriye ve tahta veya demire illeti maddiye denir.

disinden başka bir muharriki olmak lâzımgeldiği zikredilmiştir ki bu muharrik; hareketi zâtî olduğuna göre tabii hareketlerde tabiat ve iradiyatta (nefis - ruh) olmakla beraber zâtî olmadığı takdirde her hareket zâtî bir muharrike muhtaç oluyordu. (Yukarıya doğru attığımız taşın hareketi zâtî olmadığı için bu taşı yukarıya doğru harekete getiren zâtî bir muharrike ihtiyaç vardır).

Her müteharrikin kendisinin gayri olan bir muharrike ihtiyacı olduğu gibi mütemadi kevnü fesada maruz bulunan ve daimî sayruret içinde olan şeyler dahi kendilerinin ademlerinden sonra yine tekrar kendileri tarafından değil; kendilerinin gayrıları taraflarından ihdas edilmektedirler. Yok olduktan sonra tekrar var olan şeylerin vücutları kendilerinin gayrılarında husule gelmektedir ki bu gayr; malûllerin vücutlarını husule getiren illetlerdir. Ve her bir muhdesin bir muhdisi vardır. Zihnimiz bunu teslimde tekavvuf etmez. Fakat hâdis olmadıkları bilinen kadimlerin malûl ve muhdes olduklarında ihtilâf edilmiş olduğu gibi hudus ve kıdemleri malûm olmıyan ve aynı zamanda kıdemleri dahi caiz olan şeyler (1) de dahi ihtilâf vaki olmuştur. Hâdis olmadıkları bilinen kadimlerden -her nasıl olurlarsa olsunlar- malûliyeti ref'edenler vardır ki bunlar; malûliyeti muhdesiyet manasına almış olduklarından kadimden muhdesiyyeti ref'etmelerile aynı zamanda malûliyeti dahi ref'etmiş olduklarından hâdis olmayan kadimlerin illetleri olmadığına hükmetmişlerdir.

Halbuki her muhdes malûl ise de aynı zamanda her malûl dahi muhdes olmadığından aksi nakiz lâzımgelmez. Meselâ: su; mayi ise de her mayi su olmadığı için aksi nakiz tarikle her su olmayan mayi değildir, (çünkü; süt; su olmadığı halde mayidir) denilmediği gibi her malûl olmayan muhdes değildir, denilemez. (Çünkü; muhdes olmadığı halde malûl olanlar vardır.)

Hâdis olmadıkları bilinen kadimlerden başka hudusları bilinmemekle beraber kıdemleri de câiz olan ayânı mevcudedede illet ve malûlu araştırmaya lüzum vardır. Biz; umumî kaide olmak üzere biliriz ki illetler ve malûller vücutta kendisinin illeti olmayan ve vücudu malûllerin vücutlarına -ister zaman ile olsun ister zamansız olsun- zâtî bir sebkat ve tekaddümle sâbık ve mütekaddim olan nihaî bir illete müncer olmaktadır.

Şimdi: acaba bu nihaî illet; kadim olan eşya içinde hangi şeydir? Ve bu müteaddit mi dir; yoksa yalnız bir tane midir?. Ve müteadditse bu illet

[1] Mütevali kevnü fesada maruz olmalarıle açıktan açığa muhades olduklarını gördüğümüz şeylerden başka vücutta; güneş ve yıldızlar ve atomlar ve birinci heyulâ - zihni ve akli tahlilin munteli olduğu maddedir ki vücudu terkip dahi bundan iptida eder - gibi bazı şeyler vardır ki bunların muhdes oldukları açıktan açığa bilinemediği gibi kudemaya göre kadim olmaları da caiz idi.

hudusu bilinmiyen kadimlerin hepsi midir; bazıları mıdır?.. Ve bu illet müteaddit değilse nedir ve nasıl tayin olunur?..

Eski feylesoflardan bazıları vücutta illetin yalnız bir tane olduğuna ve kendisile beraber malûlden başka bir mevcut bulunmayacağına hükmetmişlerdir. Bazıları da illetlerin teaddüdüne kail olmuşlardır ki bunların içinde bu illetlerin yekdiğerlerine zıt olduklarını kabul edenler olduğu gibi zıt olmadıklarını dahi kabul edenler vardır.

İlletlerin yekdiğerlerine zıt olduklarını kabul edenler bunların (mahabbet ve galebe - câzibe ve dâfia) olduklarını söyledikleri gibi aynı zamanda bunlar vücutta gayrı kabili tecezzi kadim cüz'ler olduğuna kaildirler. Bunlarca mahabbet toplanmağa müsteit olanları toplar ve galebe dağılacakları dağıdır ve muhabbetin toplamasıyla kevn ve galebenin dağıtmasıyla fesat tenavüp ve tevali eder.

İlletlerin mütaaddit olduklarını ve aynı zamanda yekdiğerlerine zıt bulunduklarını kabul edenlerden bazıları da bu illetlerin mahabbet ve galebe değil; hayır ve şer olduklarını söylerler ki bunlara göre vücut ve kevn hayrın, adem ve fesat şerrin mahsulüdür. Hayır ve şerrin yerine nur v ezulmeti koyanlar dahi vardır.

Bazıları da illet olmak üzere hararet ve bürudeti kabul etmekte oldukları gibi diğer bazı eski feylesoflar bunlara rütubet ve yübuseti de ilâve etmektedirler. İlletin vücutta yalnız bir tane bulunabileceğini kabul edenler bu tek illetin (ilâh) olduğunu söylemektedirler. Bunların aralarında dahi bu (ilâh) ın gözümüzle gördüğümüz şeyler arasında olup olmadığına ihtilâf vaki olmuştur. Bu (ilâh) ın gözümüzle gördüğümüz şeyler arasında olduğunu söyleyenler bunun güneş veya ateş olduğunu kabul etmişlerdir.

Gözümüzle gördüğümüz şeyler arasında olmadığını ve gözle görülemediği gibi havassımızın hiç birile dahi idrak edilemeyeceğini kabul edenler bu (ilâh) ın ruhlarımızın bedenlerimize hulûlü gibi gördüğümüz eşyaya hulûl etmiş olduğunu ifade ederler. Bunların bazıları (ilâh) ın cemadata hulûl etmiş olduğunu söylerler ki bunlar (esnâm) erbabıdır. Bunların bazıları da (ilâh) ın muhtelif zamanlarda muhtelif beşerî eşhasa hulûl etmiş ve etmekte bulunmuş olduğunu kabul ederler.

(ilâh) ın tek olup görülemediği gibi gördüğümüz eşyaya hulûl dahi etmeyeceğini söyleyenler de olmuştur ki bunlar dahi bu (ilâh) ın âsla görülemediğini kabul edenlerle hususiyete malik bazı kimselerin bu (ilâh) ı görmesi mümkün olduğunu söyleyenlere ayrılmışlardır.

Bu bapta her ne kadar nefyüisbat ve ret ve kabule ait bir çok sözler söylenmiş ise de bunların içinde hak ve hakikati ihtiva edenleri altıncı fasılda hulâsa edilmiş olanlarıdır ki onlar da bizzat bir vacibülvücuda olan ihtiyaç etrafında deveran ediyorlardı.

Şimdi: o; bizatihi vacibülvücut olan birinci mebde'in bir veya müteaddit olduğunu araştırmak ve onun icabî ve selbî sıfatlarını bilmek lâzımdır. Taki onun; gördüğümüz mevcudattan olup olmadığı ve saire anlaşılsın.

XII

BİRİNCİ MEBDE'İN BİRLİĞİ

İnsanî bir fert gibi birlik; şahıs itibarile olur ki bir kimsenin dahilî ve haricî azasının çokluğuyla beraber kendisine bir denilir. Birlik böyle şahsî olduğu gibi nev'i dahi olur. Meselâ bir kaç kimse şahsen müteaddit olduklar ı halde insanlık itibarile bir addolunurlar. Nevilerin birleşmesile de cinsî birlik teşekkül eder. Bunlardan başka meselâ: insanların beyaz renkli olanları ile siyah renkli olanları sınıfça birleşmiş olduklarından bunlara da sınıfça bir denilir. Birlik bazan da ârazi ve zatî kısımlarına ayrılır. Bir asker taburunda bir çok efrat bulunduğu halde taburun teşkil ettiği birlik ârazi bir birlik ve meselâ güneşteki birlik zatî ve adedî bir birliktir.

Bunların hepsinden anlaşıldığına göre birlik; inkısamı meneden muhtelif rabitalara göre olabilir. Meselâ: bir kaç kimse insanlık itibarile nev'an bir addedilebilirler ki muhtelif cihetlerle bu kimselerde tekessür ve inkısam bulunsa bile bu; insanlık rabıtası itibarile bunlarda tekessür ve inkısam mevcut değildir. Şahsî birlik te böyledir. Bir kimsenin bedeni ve ruhu ve bedeninde eli, ayağı, boynu ve başı ve saire gibi ecza ve azası olmakla beraber şahsan birdir.

Bunlarda; inkısam ve tekessüre mani olan kayit ve rabıta göz önünden kaldırılacak olursa bir veya bir kaç cihetlerle tekessür ve inkısamı müşahede edilir ki bunlarda bir cihetle birlik varsa da muhtelif cihetlerle de çokluk vardır. Hakikî birlik ve hakikî bir olan şey kendisinde hiç bir veçhile çokluk bulunmayandır.

Kendi nev'inden kendisinden başka bir şey bulunmayan; nev'i şahsına münhasır olan şeye de bir denilir. Buna misal de güneştir. Çünkü: bu nev'inde güneş tektir. Vücutta başka bir güneş yoktur. Buna bir dendiği gibi (فرد - tek) dahi denilir.

Yekdiğerlerine nevi itibarile mümasil olan iki şey birbirinin misil ve ve nazir ve niddi addolunurlar. Eğer sıcak ile souk gibi iki şey birbirine

tamamile mübayin bulunurlarsa yekdiğerinin zıttı olurlar. Bir-de kendisinin misli ve zıttı olmayan ve kendisinde ecza ve terkip bulunmayan her cihetle bir birlik vardır. Bu bir; her cihetle birdir.

Şimdi; bakalım: birinci mebde bir midir, yoksa bazı kimselerin kail oldukları gibi bir çok birinci mebde'ler var mıdır? Eğer birinci mebde bir ise yukarıda söylediğimiz gibi kendisindeki birlik yalnız bir cihetle olup diğer cihetlerle kendisinde çokluk mu vardır? Yoksa kendisinde çokluk olmayan bir birlik ile mi birdir?.. Zatile vücudu vacip olan birinci mebde'in müteaddit olması; bir çok birinci mebde'ler olması mümkün değildir. (Birinci mebde vücudu bizatihi vacip olan birinci mevcut idi ve bizatihi vücut ki bu da müteaddit olamaz, vacip olmak dahi yalnız birinci mebde'e münhasırdır).

Çünkü: vücutları zatlarıyla vacip olan bir çok birinci mebde'ler bulunsalar; bunlar; vücutları zatlarıyla vacip olmak ve yine zatlarıyla mebde olmak hususlarında yekdiğerile iştirak etmiş olurlar ki bunların bu iştiraklerinde ve vahdetten sonra kesretin vukubulmasında amil ne olabilir? (عَيْن - eyn ile; muhtelif mekânlarla olması caiz değildir. Çünkü: tabiaten bir olan bir çok şeyler bu eynde; mekânda ya tabiaten veya cebren bulunurlar. Tabiaten bulundukları takdirde bunların mekânları — tabiaten bir olduklarından — bittabi birdir. Binaenaleyh bu mekânın kabul olunan birinci mebde'ler üzerinde hiç bir nevi tesiri olmaz. Bunların bu mekânda bulunmaları cebri olacak olursa sözümüzü bunları bu mekânda bulunmağa cebreden kuvvete naklile deriz ki: yukarıda görüldüğü veçhile cebri olan diğer tabirle zati olmayan hareket ve kuvvetlerin bir zate müntehi olması icap eder ki bu zâti kuvvet dahi ya tabii veya iradi olmak lâzımdır. Eğer bu cebri olan kuvvetin müntehi olması lâzımgelen tabii veya iradi olan kuvvetin vücudu zati itibarile vacip olacak olursa o da bahsimizin mevzuu olan cümleden; yani zati itibarile vücudu vacip olanların cümlesinden olmuş olaçağından zati zatını veya kendisinin misil ve nazirini nasıl cebredebileceği süali karşısında kalmış oluruz. Bundan başka bu kuvvetin ne için cebredici bir kuvvet olup ta cebredilmiş bir kuvvet olmaması veya ne sebebe binaen ne cebredici ve ne cebrolunmuş bir kuvvet olmadığı süalleri sorulur.

Bu kuvvet zatiyla vücudunun vücudunu iktiza eden mevcutlardan hariç ise mümkünlerden madut oluyor ki bu takdirde bunun vücudu vücutları vacip olanlardan sonraya kalmış olaçağından yine vücutlarıyla; zatlarıyla vacip olan mevcutların üzerinde hiç bir tesiri olmak mümkün değildir.